

לשוננו לעם

עורך: מ' בר־אשר

מתוך

כרך מ-מא, תש"ן

קובץ לשנת הלשון

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

המסורה למקרא

קדושתו של המקרא ומקומו הנכבד בחיי הרוח של עם ישראל, הן לגופו הן כיסוד לדרשות התורה שבעל-פה, חייבו שמירה מעולה על צורת כתיבתו ועל נוסחו. לצורך שמירה זו נוצרה מערכת הוראות הקובעות את צורת כתיבתו של המקרא ואת נוסח התיבות שעשוי להתעורר ספק בכתיבתן. מערכת הוראות זו היא **המסורה**. תחילתה בתקופת התלמוד ופעולתה מגיעה עד אחרי המאה ה'. יוצריה ברובם אנונימיים, ורק מקצת מאלו שפעלו בשדה זה, כגון פינחס, משה בן מוחה, ובעיקר אחרוני בעלי המסורה והמפורסמים שבהם אהרן בן-אשר ומשה בן-נפתלי, ידועים לנו בשמותיהם. ניכרת התאמה מפליאה בין נוסח המקרא כפי שהוא בכתב-היד העתיקים ביותר ובין הנוסח בדפוסים בני ימינו, וההבדלים בין אלו ובין אלו אינם אלא בעניינים לא-עיקריים, כגון בפרטים מסוימים של ניקוד והטעמה, בהטעמה או אי-הטעמה של מקפים, בסימון המתגים ולעתיים בכתובה מלאה ו, י או חסרה ו, י. אם משווים התאמה מופלאה זו למצב השתמרותם של מקורות אחרים בספרותנו: המשנה, התלמודים, המדרשים וכיו"ב, שבהם נוסח כתב-יד עתיק שונה הרבה מנוסח הדפוסים המקובלים היום: במשפטים שנוספו או שנשמטו, בתיבות אחרות וכיו"ב – אפשר להיווכח בתוצאות פעולתה המבורכת של המסורה, שהביאה לכך שנוסח המקרא בתקופת בעלי המסורה הראשונים נשתמר בעיקרו כמו שהוא עד ימינו.

תחילתה של המסורה בתקופה התלמודית בהלכות כתיבת ספר תורה. באותה תקופה נכתבו הספרים, ובכללם גם המקרא, בצורת מגילות, וההלכות דנות בסדר הספרים של המקרא, חלוקת התורה לסדרים ולפרשיות לצורך הקריאה בבית הכנסת, צורת הכתיבה של דפי ספר התורה, כתיבת השירות שבמקרא, כגון שירת הים (שמות טו), שירת האזינו (דברים לב) וכיו"ב.

המסורה, כפי שהתפתחה החל באותה תקופה ואילך, דנה הן בעניינים מיוחדים בכתיבת המקרא הן בשמירה על הנוסח בכללותו.

עניינים מיוחדים

הפסקאות

פסקאות הן השארת רווח בכתיבה כדי שלוש אותיות לפחות, ומשמשות להפריד בין עניין לעניין. יש שני סוגי פסקאות: פתוחות, שבהן יש לכתוב את התיבה שאחר הפסקה בראש השורה הבאה, וסתומות, שבהן יש לכתוב תיבה זו באותה שורה אחר רווח מסוים או בשורה הבאה לאחר זיח מסוים. מקומן של הפסקאות וסוגן קבועים במסורה.

אותיות מיוחדות בצורתן

המסורה מונה אותיות אחדות במקומות מסוימים במקרא שיש לכתבן בצורה שונה מן הרגיל: ארבע אותיות תלויות, כגון: מִלֵּךְ (תהלים פ, יד); אותיות רבתי (גדולות), כגון: שָׁמַע ישראל... אֶחָד (דברים ו, ד); אותיות זעירות, כגון: וַיִּקְרָא (ויקרא א, א); ו קטועה: שָׁלֹם (במדבר כה, יב), וכיו"ב.

האותיות הנקודות

בחמישה עשר מקומות במקרא יש נקודות על אותיות (ולעתים גם תחתיהן). נקודות אלו אינן שייכות למערכת הניקוד וההטעמה והן קדומות לה. לעתים הן מסומנות על אות אחת, כגון: אָשָׁר (במדבר כא, ל) ולעתים על תיבה שלמה, כגון: וַיִּשְׁקָחָהּ (בראשית לג, ד).

נו"ן מנוזרות

בשני מקומות במקרא בא סימן שצורתו כנ' הפוכה, כגון בתחילתה ובסופה של פרשת: ז ויהי בנסע הארון... רבבות אלפי ישראל ז (במדבר י, לה-לו).

כתיב-קרי

יש במקרא כאלף מקומות שבהם יש לקרוא ("קרי") תיבה בצורה שונה מזו שבה היא כתובה ("כתיב"). בדרך כלל צורת הכתיב באה בגוף הטקסט והיא מנוקדת, אך לא בניקוד המתאים לקריאתה, אלא בזה המתאים לצורת הקרי; צורת הקרי כתובה בגליון, בדרך כלל בלא ניקוד (במהדורות מעטות של מקרא - בניקוד). דרך משל: יָצַע כתיב, יציע קרי (מלכים א ו, ה); מִעַל כתיב, מעלי קרי (מלכים א כ, מא).

יש מקומות שבהם צורת הקריאה השונה באה למניעת לשון שאינה נקייה, כגון: תִּשְׁבְּרָה כתיב, תשכבנה קרי (ישעיה יג, טז); יש שבאה לתיקון צורות עתיקות שכבר לא היו נהוגות, כגון: אֶתִּי כתיב, את קרי (מלכים ב ד, טז, כג), נִשְׁבְּרָה כתיב, נשברו קרי (מלכים א כב, מט); ויש שבאה לתיקון טעות כתיבה, כגון: וַיִּקְלְהוּ כתיב, ויקהלו קרי (שמואל ב כ, יד). במקומות אחדים נמסר על "כתיב ולא קרי" – תיבה כתובה שאין לקרוא כלל, כגון: כִּי אִם גֵּאֶל (רות ג, יב), "אם" כתיב ולא קרי; וכן "קרי ולא כתיב" – תיבה שיש לקרוא אף-על-פי שאינה כתובה כלל, כגון: כִּי אָמַר אֶל-תְּבוֹאִי (רות ג, יז), "אלי" קרי ולא כתיב. מצויות תיבות שיש לקרוא באופן קבוע בצורה שונה משהן כתובות, והן קרויות "קרי תמידי", כגון שם ההִנִּיחַ, הנקרא כשם אדנות, או יְרוּשָׁלַם, הנקראת ירושלים. רבים מסוגי הכתיב-קרי כבר נזכרים בתלמוד.

סבירין

לעתים בא במקרא נוסח שעשוי להיראות לקורא בלתי מתאים, אך בעלי המסורה מעירים עליו שכך הנוסח המקובל ואין לשנותו, היינו: יש לקיים את הנוסח כמו שהוא, אפילו יש סוברים לכאורה שיש בו קושי. הערות כאלו קרויות "סבירין" או "סבירין ומטעין". דרך משל: וַיָּבֹא אֵלַי אֲנָשִׁים (יחזקאל יד, א), סבירין ויבואו; הִשְׁמֵשׁ יָצָא עַל-הָאָרֶץ (בראשית יט, כג), סבירין יצאה.

שמירת הנוסח בכללותו

עיקר עניינה של המסורה הוא שמירה על הנוסח בכללותו: כל תיבה, אות, סימן ניקוד וטעם; ולכך מוקדשות רוב הערותיה, המנוסחות בקיצור מופלג, בדרך כלל בארמית, וכתובות בשוליים הימניים או השמאליים של טקסט המקרא. על התיבה שבטקסט באה סימנית המסורה, שצורתה עיגול זעיר, ובגיליון בשורה המקבילה הערת המסורה. הערות גיליון אלו קרויות מסורה קטנה.

אותיות התיבה

אין המסורה מעירה על כל התיבות שבמקרא, אלא אך על אלו שאפשר לטעות בהן, כגון תיבה העשויה להיכתב מלא ו, י או חסר ו, י, בצירוף ו

החיבור או בלעדיה, וכיו"ב. בעלי המסורה עמדו על התיבות שאפשר לטעות בהן בעיקר על-פי השוואות, כגון שבמקום אחד נכתבה תיבה מלא ובמקום אחר אותה תיבה נכתבה חסר; כאן בצירוף ו החיבור וכאן בלעדיה. משום כך המסורה אינה מסתפקת בדרך כלל בתיאור התיבה, אלא מוסיפה גם את המניין, המתקבל מהשוואת כל המקומות שבהם התיבה מצויה במקרא כולו, בחלק מחלקיו או בספר מסוים, כגון: רוֹמֶשׁ (בראשית א, ל), ב' מל' – התיבה כתובה פעמיים במקרא בכתב מלא ו; וַיִּבְאֶה (בראשית ב, כב), ב' מל' וב' חס' – התיבה באה במקרא פעמיים בכתב מלא י ופעמיים חסר י; אֶלְהֶם (מלכים ב ו, יט), י"ג חס' בסיפ', היינו התיבה מצויה 13 פעם בספר מלכים בכתב חסר י; לעתים המסורה דנה בצירופי תיבות, כגון: וְעַל הַמִּזְבֵּחַ (במדבר ד, כו), ב' – הצירוף מצוי פעמיים במקרא, להבדיל מן: וְעַל הַמִּזְבֵּחַ, המצוי שלוש פעמים; אֵת כָּל הַדְּבָרִים (ירמיה כו, יב), י"ג חס' האלה – כלומר, 13 פעם במקרא בא צירוף זה בלא מלת "הָאֱלֹהִים".

אם תיבה כצורתה מצויה במקרא רק פעם אחת, המסורה מעירה: ל' (= לית, יחידאית), כגון: וְלִמְשָׁל (בראשית א, יח), ל' וחס', התיבה יחידאית וכתובה בלא ו אחר ש.

ניקוד

המסורה מעירה על תיבות דומות המנוקדות במקומות שונים בתנועות שונות, כגון: לְאוֹר (איוב כד, יד), ז' קמ' – התיבה מנוקדת שבע פעמים במקרא בקמץ (להבדיל מן "לְאוֹר"); אֶט (איוב כג, יא), ל' – זה המקום היחיד שבו תיבה זו מנוקדת בקמץ (בשאר המקומות ניקודה פתח).

טעמים

כגון: שׁוֹבֵה (תהלים צ, יג), ה' בטע' – התיבה מוטעמת 5 פעמים בטעם מלרע (מצויה עוד 4 פעמים בטעם מלעיל).

לשונות מיוחדים

וְעֶשֶׂן (יהושע טו, מב), ה' שם קריה – היינו 5 פעמים במקרא התיבה משמשת כשם עיר.

בעלי המסורה מנו את התיבות והפסוקים שבמקרא מבחינות שונות נוספות, כגון: "כ"ץ פסוקים אית בהון אלף בית" (26 פסוקים במקרא שבכל

אחד מהם מצויות כל אותיות האלף בית); י"ד פסוקים באורייתא מן ג' ג' מלין (14 פסוקים בתורה בני שלוש תיבות [הפסוקים הקצרים ביותר, כגון: וַיִּשָּׁב יִצְחָק בְּגֶר, בראשית כו, ו]); שלוש תיבות במקרא בנות 11 אותיות כל אחת (התיבות הארוכות ביותר, כגון: וְכַעֲלִילוּתֵיכֶם, יחזקאל כ, מד).

המסורה הקטנה הכתובה בגיליון לשונה קצרה ביותר ואינה מפרטת. לצורך הפירוט נתחברה המסורה הגדולה, הכוללת הערות מסורה הכתובות בדרך כלל בשורות רחבות מעל טקסט המקרא או מתחתיו, והן מפרטות את המקומות שנזכרו בהערות המסורה הקטנה. לפי שבזמן חיבור המסורה חלוקת המקרא לפרקים ולפסוקים עדיין לא הייתה נהוגה, הפירוט נאמר בעזרת מלות היכר לפסוקים המתאימים, והן נקראות סימן, כגון: וְאָשֶׁם (בראשית כד, מז), הערת מסורה קטנה: "ה' חס"; הערה מפרטת במסורה הגדולה: "ואשם ה' חס" (= חמש פעמים בלי י) וסי' (= וסימניהון) ואשם הנזם על אפה, ואשם את הלחת בארון (דברים י, ה), ואשם שם מקום לארון (מלכים א ח, כא), ואשם דברי בפך (ישעיה נא, טז), ואשם על מתיני (ירמיה יג, ב)."

לעיתים המסורה מעירה לא על תיבה אחת, אלא על תיבות דומות באותיותיהן או בצורתן, כגון: "פרי מחשבותם (ירמיה ו, יט), אחרי מחשבותינו (ירמיה יח, יב), אדום ובבל (ירמיה מט, כ; נ, מה: ומחשבותיו), כי לא מחשבתי (ישעיה נה, ח) כול' מל" – כל התיבות הללו מלשון "מחשבות" כתובות מלא ו אחר ב; או: "כל לשון בְּרָכִי בְּרָכִי הַבְּרָכִים דגש בר מן ב' רפי: בְּרָכִיהֶם (ש' ז, ו) בְּרָכוֹהִי (דנ' ו, יא)" – בכל נטיית "בְּרָךְ" כ דגושה, חוץ משתי תיבות שבהן היא רפה. הערות מסורה מסוג זה נקראות בלישנא.

לעיתים מצרפת המסורה דוגמות דומות בלשון או במשקלן לכלל רשימות, כגון: "נְחָרְפַת (ויקרא יט, כ) ל', נְחָרְבַת (יחזקאל כו, יט) ל', נְאֻמָּת (תהלים פט, כט) ל', הַנְאֻכָּלַת (ויקרא יא, מז) ל'", כלומר: כולן יחידאיות; או: "על קצות (שמות לט, יז) ל', אל קצות (שמות כה, כד) ל'; על רבקה (בראשית כו, ז) ל', אל רבקה (בראשית כז, יא) ל'; על תורת (במדבר ו, כא) ל', אל תורת (נחמיה י, כט) ל'..." הצירופים יחידאיים. הערות מסוג זה קרויות מסורה מצרפת.

ברוב כתבי-היד של המקרא עד תקופת הדפוס (במאה הט"ו), נכתבו הערות מסורה קטנה ומסורה גדולה. בדרך כלל אין הערות המסורה

שבכתב־יד אחד מצויות כולן כלשונן בחברו, שכן כל נקדן ומסרן (כותב מסורה) עָרַךְ לעצמו לִקְטַת מתוך הספרות העִנְפָה של המסורה והכלילו בכתב־היד שניקד ומיסר. במהדורות המקראות הגדולות שהדפיס יעקב בן חיים בן אדוניהו בוונציה בשנות רפ"ד–רפ"ה כלל המהדיר מבחר גדול ערוך ובדוק של הערות המסורה, ומבחר זה חוזר ונדפס עד היום ברוב מהדורות המקראות הגדולות. בספרים הכוללים מקרא בלבד או מקרא ומקצת פירושים אין נוהגים בימינו בדרך כלל להדפיס את הערות המסורה, פרט להערות כתיב–קרי, אותיות מיוחדות בצורתן וכיו"ב.

הערות המסורה נכתבו ונדפסו אפוא בעיקר בגיליונות כתבי־היד והדפוסים של המקרא, אך יש גם מקצת כתבי־יד וספרים שבהם נכתבו ונדפסו הערות המסורה כחיבורים לעצמם, כגון ספר **אכלה ואכלה**, שבו נכללו בעיקר הערות מסורה מצרפת והערות כתיב–קרי.

המסורה ודקדוק המקרא תפקידיהם שונים: המסורה היא תיאור טקסט לצורך שמירת נוסחו; הדקדוק הוא תיאור לשון. אך מתוך ששניהם מיוסדים על המקרא, הביאו תיאורי המסורה לעתים קרובות להתחלות של תיאור דקדוק. שכן על ידי שהשוו בעלי המסורה את כל המקומות שתיבה מן התיבות מצויה בהם, יכלו לעמוד על שינויים בניקוד שיש להם עניין לדקדוק, כגון בין תיבה ביידוע לתיבה בלא יידוע, בין ניקוד הֶקְשֵׁר לניקוד הֶפְסֵק; יכלו להכיר שיטת ניקודן של תיבות כגון: בֶּן, יָשָׁם, מָה וכיו"ב. כמו כן עמדו על רבים מכללי טעמי המקרא.

בהערות המסורה נתחדשו גם הרבה מונחים שהדקדוק נזקק להם, כגון: לשון זכר ולשון נקבה, מלעיל ומלרע, דגש ורפה; שמות סימני הניקוד ושמות הטעמים.

[תצלום כתבי־יד שבהם הערות מסורה קטנה ומסורה גדולה ראה בעמ' 109, 110.]